

F. KORTHALS ALTES

De organisator

F.L.M. Lafort

'Mr. Korthals Altès is de tweede vvd-minister van Justitie van deze eeuw. En misschien de laatste. Hij is een goede minister. Goed op de hoogte, hardwerkend, vasthoudend, politiek ervaren, intelligent en slim, voor niks niet bang en gelukkig voorzien van een rijk gevoel voor humor. Niet te beroerd om zijn gelijk desnoods via de achterdeur binnen te halen. Hij loopt niet over van liefde voor cda of pvda. Er zijn soms tekenen dat hij in eigen kring minder wordt gewaardeerd dan bij de oppositie. Hetgeen zijn gevoel voor humor zeker zal activeren'.

Deze kanttekening plaatste in 1986 het pvda-Tweede Kamer Mr. A. Kostol¹ aan de vooravond van de verkiezingen voor de Tweede Kamer bij het optreden van de vvd-minister in het eerste kabinet-Lubbers. Kan het tweede kabinet-Lubbers de rit tot 1990 uitzitten, dan is de Rotterdamse advocaat Mr. F. Korthals Altès, qua aantal 'dienstjaren', langer minister geweest dan partijvoorzitter.

Op 15 maart 1975 werd de algemeen secretaris (1967-1975), tijdens de algemene vergadering in het Turfschip te Breda, gekozen tot opvolger van mevrouw H. van Someren-Downer. Een benoeming die in de geledingen van de liberalen zelf een aantal rimpelingen veroorzaakte, zoals de kersverse voorzitter op 27 juni 1975 in een brief aan Mr. E.H. Toxopeus heeft vermeld: 'Ik was mij ervan bewust dat ik mij in deze functie wat milder zou dienen uit te laten dan ik in het verleden wel gedaan heb. Niettemin heeft de vrij sterke weerstand die duidelijk heeft bestaan, mij enigszins teleurgesteld maar ook aan het denken gezet'. Om precies te zijn: dankzij het feit dat de voorzitters van de kamercentrales zijn kandidatuur steunden, kon de benoeming doorgaan. Korthals Altès: 'Voorzover nog nodig heeft dit mij gesterkt in mijn opvatting dat de voorzitters van de Kamercentrales – waar nu eenmaal de macht berust – ook de verantwoordelijkheid voor het bestuur van de partij moeten gaan dragen'.

De partijvoorzitter Korthals Altès was en de minister Korthals Altès is een organisator² pur sang. Als partijvoorzitter afficheerde hij de vvd als een middenpartij, die onderdak wilde bieden aan de voormalige kiezers van d'66, ds'70, de drie confessionele partijen en 'de niet mee-gepolariseerde gematig-

de pvda³-stemmers⁷. Tevens heeft hij in die zes jaar alles in het werk gesteld om de vvd organisatorisch verder te versterken en uit te bouwen. Een conditio sine qua non voor een organisatie die geconfronteerd werd met groei-stuipen. Had de vvd na de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 ruim 38.000 leden, anderhalf jaar later – mei 1974 – was dit getal verdubbeld. En op de jaarlijkse algemene vergadering van de vvd op 12 en 13 maart 1976 meldde een trotse partijvoorzitter dat het ledental was gestegen tot 86.000. Korthals Altes toen: ‘Vermoedelijk nog geen 10.000 leden minder dan de pvda en inmiddels twee keer zo groot als de kvp die vroeger haar leden met honderdduizenden telde’.

Over de ledenaanwas had Korthals Altes op 4 april 1975 aan Drs. H.A. Korthals, lid van de Raad van State, bericht: ‘Ik ben nog altijd blij dat ik destijds, tegen aanvankelijke tegenstand van S.J. van den Bergh in, gedaan heb weten te krijgen dat de partij besloot tot een centrale ledenadministratie met behulp van een computer. Weliswaar rechtvaardigde toen het ledenbestand een dergelijke maatregel nog niet volledig, maar de geweldige ledenwinst zouden wij nooit hebben kunnen verwerken zonder toepassing van moderne elektronische hulpmiddelen’.

Zelf had Korthals Altes zich bij zijn aantreden tot taak gesteld om de nieuwe leden te integreren in de partij en hen volledig te betrekken bij het werk in de vvd. ‘Jammer genoeg’, aldus Korthals Altes in voornoemde brief, ‘blijkt bij een aantal hunner – uit die hoek kwam ook de oppositie tegen mijn benoeming – een ingeboren wantrouwen te bestaan, dat ook voor partijen als d’66 en ds’70 tenslotte fataal is gebleken. Het wegnemen daarvan is een van de voornaamste taken, naast het opstellen van een nieuw verkiezings-program waarmee wij de vele dakloos geworden kiezers uit het midden moeten opvangen’.

De organisatorische vernieuwingen binnen de vvd, met als grote animator de partijvoorzitter, kwamen overigens niet makkelijk tot stand. Het advies van het organisatiebureau Berenschot om de voorzitters van de kamercentrales automatisch de representanten van die kamercentrales in het hoofdbestuur te laten zijn, haalde om verschillende redenen de eindstreep⁴ niet. Het dagelijks bestuur en het hoofdbestuur kregen in deze periode geleidelijk wel meer invloed op de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer en de Eerste Kamer.

Dit alles kon niet verhinderen dat in 1977⁵ en 1980⁶ het dagelijks bestuur in verlegenheid werd gebracht door het uitbrengen van voorkeurstemmen op een aantal kandidaten voor de Senaat. Dat deze uitingen van ‘regionalisme’, in 1987 nog eens duidelijk gedemonstreerd, de vvd-top voor een dilemma plaatsten, blijkt onder andere uit de passage van een brandbrief die Korthals Altes, naar aanleiding van de ‘slachting’ op 6 juli 1977, de provincies instuurde: ‘Het hoofdbestuur meent dat het uitbrengen van voorkeurstem-

men zich niet verdraagt met de nieuwe gedemocratiseerde kandidaatstelselingsprocedure voor leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Het hoofdbestuur meent tevens dat het uitbrengen van voorkeurstemmen het noodzakelijk overleg tussen de Kamercentrales en de Statenfracties over de samenstelling van de Eerste Kamer ernstig bemoeilijkt of zelfs onmogelijk maakt, terwijl het onder bepaalde omstandigheden tot het verloren gaan van Kamerzetels kan leiden'. Speciale aandacht schonk Korthals Altes aan de Europarlementariërs. Zij werden aan de vooravond van 1979 lid van de partijraad en een aantal kiescolleges. Kortom, de vvd-Europarlementariërs werden in de partij geïncorporeerd.

En er kwam al snel – in 1977⁷ – een bezoldigd algemeen secretaris. In 1978 besluit het dagelijks bestuur dat, nu de vvd weer deel uitmaakt van de regering (het kabinet-Van Agt/Wiegel) 'van tijd tot tijd besprekingen zullen worden gehouden, waarbij aanwezig zullen zijn de bewindslieden, de leden van het dagelijks bestuur en eventueel leden uit de Kamerfracties, afhankelijk van de agenda. De voorzitter zal hierover contact opnemen met de heer Wiegel'⁸.

De organisatorische vernieuwing had ook gevolgen voor het concipiëren van het nieuwe verkiezingsprogramma dat later op 22 april 1977, via Vrijheid en Democratie, aan de vvd-leden werd gepresenteerd. Het verkiezingsprogramma 'Vrijheid, Werk en Samenwerking' is in tegenstelling tot het verkiezingsprogramma oude stijl, geen opsomming van verlangens en beleidsvoornemens. Of, zoals Korthals Altes op 6 november 1975 aan Mr. W.J. Geertsema schreef: 'Wiegel en ik zijn van mening dat wij in het huidige tijdsgewricht niet meer kunnen volstaan met het ontwerpen van een verkiezingsprogram waarin tal van wensen worden geuit die achteraf misschien toch niet kunnen worden gefinancierd. Onze gedachten gaan uit naar een werkprogram voor langere termijn, waarin op grond van onze beginselen hoofdlijnen worden aangegeven waarlangs de actuele politieke standpuntbepaling gevonden zou moeten worden'.

Het verkiezingsprogramma zou tevens een ander doel dienen. De nieuwe leden en kiezers zouden op de hoogte worden gebracht van de inhoud van het liberalisme⁹. Het schrijven van een verkiezingsprogramma gebeurde overigens in een betrekkelijk kleine kring. Een activiteit waar vooral de voorzitter van de vvd-fractie in de Tweede Kamer, H. Wiegel, een groot stempel op heeft gedrukt. Tegenover zijn fractie omschreef hij zijn taak bij de totstandkoming van een verkiezingsprogramma als een activiteit 'ten persoonlijke titel'. Een procedure die in 1980 nog leidde tot een aanvaring tussen fractievoorzitter Rietkerk en zijn vice-voorzitter mevrouw Mr. A. Kappeyne van de Coppello¹⁰.

De inspanningen van Korthals Altes om de nieuwe leden in de partij te integreren en te betrekken bij de discussies over het liberale gedachtengoed, bleven niet beperkt tot aanpassingen in de organisatie of een vernieuwd verkiezingsprogramma. Onder zijn voorzitterschap zagen de brochure 'Liberalisme in de jaren tachtig' (1978), een nieuwe 'Beginselverklaring' en 'Het Liberaal Manifest' (beide in 1980) het daglicht. Volgens het verslag van de vergadering van het Curatorium van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting (10 december 1976) over het project 'Vrije Burger' (beter bekend als 'Liberalisme in de jaren tachtig') wilde Korthals Altes met name het partijkader een signaal geven: 'Bovendien moet de sterk gegroeide vvd weer eens worden geconfronteerd met een handzame studie over het liberalisme. Het is nuttig de contouren van het liberalisme van de toekomst te schetsen, een en ander ook uit propagandistisch oogpunt'.

Een jaar later, de vvd kwam in de Tweede Kamer van 22 op 28 zetels, zou de campagneleider Dr. R.W. de Korte in zijn rapport 'Evaluatie landelijke verkiezingscampagne 1977' signaleren: 'Het uitdragen van de ideologische kant van onze standpunten blijft daarom steeds van belang. Het feit dat de vvd een Teldersstichting heeft met een zeer waardevolle liberale "productiecapaciteit" kan nog beter uitgebouwd worden'.

Bij de presentatie van het ontwerp Liberaal Manifest (18 december 1979) ontketende de voorzitter van de Commissie-Beginselprogram, Mr. Geertsema, een kleine rel, door via radio en televisie te ijveren voor een nieuwe liberale partij die 'de liberalen' uit de vvd, d'66, de pvda en het cda zou moeten bundelen.

Bij de presentatie van het Liberaal Manifest en van het rapport van de Teldersstichting werd in- en extern uitvoerig stilgestaan bij de politieke koers van de vvd, waarbij vooral de stroeve relatie van de liberalen met de pvda centraal kwam te staan. In het boek 'Illusie of Monsterverbond'¹¹ wijst Korthals Altes er zelf op dat tijdens de oppositieperiode van de vvd (1973-1977) voor het eerst binnen de eigen gelederen, de opvatting (onder anderen Vonhoff) kon worden gehoord dat de vvd onder leiding van Wiegel¹² de polarisatie tegenover de pvda te ver zou hebben doorgevoerd. Op die wijze zou zij zich teveel hebben gericht op de confessionele partijen (het cda in wording) als enige potentiële coalitiegenoten.

De uitspraken van Geertsema waren des te pikanter, omdat het weekblad Nieuwsnet eerder op 29 september had 'onthuld', dat de Gelderse commissaris der Koningin - Geertsema dus - in het statige Haagse hotel Des Indes, samen met andere liberalen, besprekingen voerde met vertegenwoordigers van de pvda en d'66. Inzet van deze besprekingen: hoe kan een eind worden gemaakt aan de machtspositie van de christen-democraten die vrijwel onafgebroken driekwart eeuw in de regering zitten.

Zelf heeft Korthals Altes binnen en buiten de partij er herhaaldelijk blijk

van gegeven dat hij een samenwerking tussen de sociaal-democraten en liberalen onwenselijk zou vinden. Zijn redenering die nog niet aan actualiteit heeft ingeboet: het CDA krijgt de kans uit de oppositie versterkt tevoorschijn te komen. Korthals Altes: 'Ik zie het op een politieke stroming als democratisch-socialisme of liberalisme stemmen van oorspronkelijk confessionele kiezers dan ook als de kroon op de politieke emancipatie: deze vindt haar voltooiing in het doen van een politieke keuze'¹⁴.

Het feit dat Korthals Altes eerst in eigen huis – organisatorisch – orde op zaken wil stellen, valt niet overal binnen de vvd in goede aarde. Vooral in de zuidelijke afdelingen¹⁵ groeit de kritiek. In Elseviers Magazine¹⁶ van 19 maart 1977 zegt de partijvoorzitter: 'Het is mogelijk dat naar buiten de indruk kon ontstaan dat het partijbestuur niet voldoende actief was. Maar dat is schijn. We timmeren niet zo aan de weg als andere partijbesturen wel doen. Wij hebben in de vvd voor de actuele politiek het primaat liggen bij de Tweede Kamerfractie, en ik vind dat een juist systeem'.

Dat gevoel voor gescheiden verantwoordelijkheden zou Korthals Altes ook als minister verdedigen. In Elseviers Magazine van 6 oktober 1984 zegt hij: 'Ik heb een sterk ontwikkeld gevoel van esprit de corps. Ik voel mij nu toch sterk lid van de club Lubbers, daar ligt mijn loyaliteit. Dat brengt toch een zekere afstand tot de partij waarvan ik vroeger niet had kunnen dromen in mijn stoutste ogenblikken'.

Het feit dat in 1977 het dagelijks bestuur zich slechts zijdelings bezig hield met de actuele gang van zaken op het Binnenhof, heeft er wel toe geleid dat op 14 december 1976 de Eerste Kamer het initiatief-wetsontwerp afbreking zwangerschap van Geurtsen/Lamberts/Roethof/Veder-Smit zou verwerpen. De oorzaak: wetgevingstechnische en juridische argumenten die intern verwoord zijn door de Senator en oud-minister, Mr. C.H.F. Polak¹⁷. Hij zou uiteindelijk zelf wel voorstemmen, doch een aantal van zijn vvd-fractieleden stemde tegen op grond van de door hem ontwikkelde argumenten. Een bemiddelingspoging door Mr. F. Korthals Altes, vóór het schriftelijk verslag van de Eerste Kamer, stuitte op een afwijzing van de liberale indieners van het initiatief-wetsontwerp. Een andere complicerende factor in deze kwestie was het besluit van de Eerste Kamerfractie dat men bij de stemming niet alleen zijn eigen geweten zou volgen, maar dat men voor de stemming van zijn keuze ook geen mededeling zou doen.

In Vrijheid en Democratie zou Korthals Altes later onder de kop 'Dit had nooit zo mogen gebeuren' opmerken: 'Erkend moet ook worden dat het dagelijks bestuur een eerder overleg had moeten organiseren om een gang van zaken als deze te voorkomen. Ook het dagelijks bestuur werd door het resultaat van de stemming verrast'. De vvd likte haar wonden. Het dagelijks bestuur besloot tot periodiek overleg met fracties in de Eerste en Tweede Kamer om 'herhaling, althans het verrassingselement bij verschil van inzicht

te voorkomen?.

Pas in 1979 zou het emotionele abortusvraagstuk, dat binnen de vvd de gemoeieren danig heeft beziggehouden, worden opgelost met de compromiswetgeving van de ministers De Ruiters (Justitie - CDA) en Ginjaar (Volksgezondheid en Milieuhygiëne - vvd). De juridische perikelen rondom de abortuswetgeving zorgden ervoor dat het dagelijks bestuur van de vvd inzake ethische kwesties als bijvoorbeeld euthanasie terughoudend zou reageren. Naar aanleiding van een verzoek van het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie om binnen de gelederen van de vvd meer aandacht aan deze kwestie te besteden, antwoordde Korthals Altes¹⁸ 'er uitdrukkelijk voor te willen waarschuwen dat dit niet te vroeg in de politieke sfeer wordt gehaald. Het lijkt goed dat eerst alle medisch-ethische aspecten worden gezien, alvorens de politieke controversen gaan oplaaien. De gang van zaken met betrekking tot een wettelijke regeling inzake abortus, mede gezien in het licht van het optreden van het Nederlandse Artsenverbond, zou op dit punt naar de mening van het dagelijks bestuur een waarschuwing moeten zijn, voorzover het de aanpak van de euthanasie betreft'. Tien jaar later zorgt de minister van Justitie Korthals Altes er voor, dat een wetsvoorstel betreffende euthanasie, een compromis tussen CDA en vvd, voor advies gestuurd wordt naar de Raad van State.

In het kabinet-Van Agt/Wiegel zit de vvd in een lastig parket. Van het 'puinruimen'¹⁹, dat de vvd haar kiezers in de verkiezingsstrijd had beloofd, kwam in de praktijk weinig terecht. Immers, de regeringscoalitie was met haar 77 zetels in de Tweede Kamer eenvoudigweg te zwak. Daarnaast moest het Kabinet bij het uitstippelen van het beleid ook nog eens rekening houden met de dissidenten in de CDA-fractie. Zelf hield de CDA-fractie, bijgehouden door fractievoorzitter Lubbers, bij de eigen standpuntbepaling terdege rekening met de visie van dissidente leden. Zij op hun beurt moesten zich vaak in het openbaar nog eens profileren.

In een interne notitie voor de vvd-top werd deze voor liberalen ongelukkige situatie verder ingekleurd: 'De kabinetsplannen hadden steeds driemaal kans op averij gelopen, voordat er sprake was van goedgekeurd beleid. Veelal - Bestek 81 moest daarna nog eens stap voor stap weer door de Tweede Kamer worden geloodst - met wederom wrijvingsverliezen. Zo ontstonden gaten die te lang ongedicht bleven en die tenslotte werden gedicht met maatregelen die eigenlijk aanvullend beleid hadden moeten vormen'.

Voorals in 1980 moet menig vvd-lid stevig op de tanden bijten. In de persoonlijke levenssfeer: Mr. Korthals Altes is met een ernstige ziekte in het ziekenhuis opgenomen; mevrouw Wiegel komt door een tragisch ongeval om het leven en de vvd neemt definitief afscheid van mevrouw H.V. van Someren-Downer en Mr. H. van Riel. Partijpolitiek moet de vvd ook de

nodige tegenslagen incasseren: in de afdeling Amsterdam van de vvd openbaart zich een bestuurscrisis, de minister van Financiën, Mr. F. Andriessen, stapt op en in de opiniepeilingen rukt d'66 gestaag op. In 1981 zouden de Democraten in de Tweede Kamer hun zetelaantal meer dan verdubbelen (van 8 naar 17 zetels). Het cda krijgt definitief gestalte. Korthals Altes noemt deze gebeurtenis eind 1980 in *Vrijheid en Democratie* 'van uitzonderlijke betekenis in de ontwikkeling van ons partijwezen'.

Terug naar d'66: de groeiende populariteit van de Democraten baart het dagelijks bestuur de nodige zorgen. Al op 11 december 1978 geeft men de wens te kennen 'dat in een gesprek tussen partijvoorzitter, de fractievoorzitters en de heer Wiegel onze houding tegenover d'66 wordt bepaald. Doodzwoegen kan langzamerhand niet meer, terwijl in de partij veel belangstelling voor een duidelijk standpunt blijkt te bestaan'. Doch de manoeuvreerruimte voor de liberalen is beperkt. Drie jaar later²⁰ constateert de vvd-top dat 'verbreding van de smalle cda-vvd basis (dissidenten blijven lid van de nieuwe cda-fractie) met d'66 is naar alle waarschijnlijkheid nodig om meerderheid te behouden of te verbreden'.

De vvd kwam in 1980 helemaal in een lastig parket door het vertrek van minister Andriessen. De reden: onvrede met het te voeren sociaal-economische beleid en zijn eis dat begin 1980 al een loonmaatregel voor 1981 zou worden afgekondigd. Dit laatste ging de vvd-ministers te ver en zij bleven zitten. Het partijkader was verdeeld over dit besluit van vice-premier Wiegel. Onder de vvd-leden heerste verwarring.

Bij de verkiezingen van 1981 verloor de vvd in de Tweede Kamer slechts twee zetels. Op 22 mei sloot Korthals Altes zijn partijvoorzitterschap succesvol af. De vvd had intussen meer dan 100.000 leden gekregen. De oud-partijvoorzitter werd een paar weken later in de Eerste Kamer gekozen. Een jaar later wordt hij minister van Justitie in het kabinet-Lubbers/Van Aardene.

Op Justitie wordt de organisator Korthals Altes geconfronteerd met een nieuwe uitdaging. In *Elseviers Magazine* van 6 oktober 1984 zegt hij: 'De rechtsfilosofische onderbouwing van beleid is hier in zeer voldoende mate aanwezig, daar hebben ze mij echt niet voor nodig. Nee, de organisatie, de bedrijfsmatige aanpak heeft duidelijk mijn belangstelling en mijn voorkeur. Het Rijk is op alle gebieden van de automatisering zwaar achter. Dat is rampzalig'. En: 'Ik zal me niet laten verleiden dingen te beloven die ik later niet waar kan maken. Waar ik dan een brief over moet schrijven dat ik het niet gehaald heb. Dat gebeurt nu al teveel in de politiek. Daarbij moet ik er rekening mee houden dat de molens op Justitie van oudsher langzaam malen en dat dit een law-abiding departement is'.

Door soms via de achterdeur van Financiën zijn gelijk te halen, heeft

minister Korthals Altes ervoor gezorgd dat in de periode 1983/1986 geleidelijk de onderbezetting van vrijwel alle gerechten is opgeheven. Dit is gerealiseerd door uitbreiding van de rechterlijke macht zelf en het ondersteunende apparaat met 884 personen en door het nastreven van meer efficiëntie en grotere effectiviteit.

Op 22 mei 1985 presenteerde de liberale minister zijn beleidsplan 'Samenleving en Criminaliteit', waarin hij waarschuwde voor een toename van de zware criminaliteit in Nederland. Bij dit plan presenteerde hij tevens een organisatorische wensenlijst, dat geleidelijk wordt gerealiseerd. De grootste oppositiepartij zwaaide hem lof toe en noemde dit beleidsplan een 'belangrijk werkstuk'. De kern van de filosofie van de minister van Justitie is, dat in de jaren zestig en zeventig de rechtsbescherming van de burger gestaag is uitgebreid, waarbij door verschillende regeringen onvoldoende aandacht is besteed aan de verwerkingscapaciteit van het rechterlijk apparaat. 'De rechtsstaat wordt bedreigd door zijn eigen zegeningen', aldus Korthals Altes in zijn toespraak op het congres 'Bestuur en rechtsbescherming' (Utrecht, 17 september 1987). Zijn conclusie: 'De grote vlucht die de rechtsbescherming genomen heeft, zet het bestuurlijke en rechterlijke apparaat onder grote druk. Handhaving van kwaliteit en bestuur en rechtspraak zijn niet verzekerd. Afdoening binnen redelijke termijn is niet steeds mogelijk. Lange procedures en achterstanden zijn geen uitzondering meer. De slagvaardigheid van het openbaar bestuur en particuliere belangen worden aangetast, wanneer de beslissing wat rechtens is, te lang uitblijft. Dit alles stemt tot grote zorg'.

In Vrijheid en Democratie van 15 oktober 1987 constateert de minister nuchter: 'We betalen nu de rekening van de toegeeflijkheid van de jaren zestig en zeventig, die de poorten van de criminaliteit wijd heeft opengezet. Dat is een zwaar karwei, waarbij ik mij niet laat ontmoedigen. Noch door kritiek van hen die vinden dat het niet snel genoeg gaat - want ook ik voel dat ongeduld - noch door degenen die menen dat de deformalisering die onze maatschappij al heeft ondergaan, die in het burgerlijk recht en het fiscale recht in volle gang is, bij het Wetboek van Strafvordering zou moeten halt houden'.

Niets voor niets memoreerde de sociaal-democraat Kosto medio '86 in NRC Handelsblad dat deze minister oud-advocaat is. 'Hij weet', aldus mr. Kosto, 'van vechten voor zijn zaak. In zijn partij, in het kabinet en in de Kamer'.

Noten

1. NRC Handelsblad, 6 mei 1986.
2. Van 1963 tot en met 1976 was Mr. Korthals Altes lid van het dagelijks bestuur als secretaris van de organisatie.

3. Archief Korthals Altes, brief van 3 april 1975 aan Drs. P.A. Delvaux.
4. Archief Korthals Altes, brief van 28 april 1975.
5. Besluitenlijst dagelijks bestuur (7 juli 1977).
6. Besluitenlijst dagelijks bestuur (11 augustus 1980).
7. Brief van Mr. Korthals Altes aan het dagelijks bestuur (30 november 1976).
8. Besluitenlijst dagelijks bestuur (10 januari 1978).
9. Verslag van de bijeenkomst van de partijvoorzitter met de voorzitters van de partijcommissies en werkgroepen in de Tweede Kamer (13 november 1975): Mr. Korthals Altes: 'Sommigen betwijfelen of onze nieuwe leden en kiezers werkelijk op de hoogte zijn van wat het liberalisme inhoudt'.
10. Brief van mevrouw Mr. A. Kappeyne van de Coppello (20 augustus 1980) aan Mr. Korthals Altes: 'Een enkele kanttekening wil ik maken bij Uw mededeling dat het Hoofdbestuur mij "functioneel" nl. voortvloeiend uit mijn vice-voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie, tot lid van de Commissie ter voorbereiding van het verkiezingsprogramma heeft benoemd. In de zomer van 1979 heeft de heer Rietkerk mij informeel verzocht toe te treden tot een groepje of commissie die zich zou buigen over een tekst voor een nieuw verkiezingsprogramma. Mij werd te verstaan gegeven dat deze nieuwe opzet in de plaats kwam van de tot nog toe gevolgde procedure dat een persoon, de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, het verkiezingsprogramma schreef. Ik stemde van harte in met die nieuwe opzet'. En: 'Het spijt mij dat mij nu is gebleken dat mijn veronderstelling op een misverstand berust'.
11. Mr. F. Korthals Altes: 'Politieke tegenvoeters' in: *Illusie of Monsterverbond: mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie*, p. 37. De Bataafsche Leeuw, Dieren/Amsterdam 1984.
12. Het was Oud die, na een aantal gebeurtenissen, in 1959 samenwerking met de pvdA voor een komende kabinetsperiode uitsloot.
13. Deze 'onthulling' was overigens niet nieuw. In het Gelders Dagboek (Walburg Pers 1978) maakt Geertsema zelf melding (p. 20) van de Des Indes Werkgroep.
14. *Illusie of Monsterverbond, mogelijkheden en grenzen van een pvdA-vvd coalitie*, p. 41.
15. Archief Korthals Altes, brief aan de voorzitters van de afdelingen 's-Hertogenbosch, Sint-Michielgestel, Vugt, Rosmalen en Boxtel (8 maart 1976).
16. *Elseviers Magazine*, 'vvd waar blijft je stootkracht'.
17. Archief Korthals Altes, brief aan mevrouw Mr. H. Snijder Borst (9 april 1979).
18. Archief Korthals Altes, brief aan het bestuur van de Nederlandse Ver-

eniging voor Vrijwillige Euthanasie (4 april 1977).

19. *Elseliers Magazine*, 24 oktober, 'Onheilsprofeet Andriessen eenoog in het land der blinden'.
20. Interne notitie, 12 januari 1981.